

verschillende persoonlijkheden en stromingen die aan de Duitse componist en schrijver soms uiterst ingrijpende inspiraties te danken hadden. Zo wordt onder andere het Wagnerisme van Albrecht Rodenbach indringend en fraai beschreven. De derde periode laat Wauters lopen van 1893 tot 1914. Al gebeurde er in Vlaanderen volgens hem ook toen niets spectaculairs met Wagner, toch gingen in navolging van Franse commentatoren de auteurs van *Van Nu en Straks* hun lezers een andere Wagner voorstellen dan de nationale Germaanse voorman. Zij waren onder de indruk van de politiek, intellectueel en muzikaal revolutionaire potentie van Wagners oeuvre en beklemtoonden dat element met grote en levendige eenzijdigheid. Wauters' subtiele beschouwingen over de invloed die Vermeylen onderging, zijn bijzonder interessant.

Dit is een rijk boek. Het portretteert talloze mensen, tijdschriften, meningen en literaire produkten. Wie de Vlaamse cultuur en de Vlaamse gedachte in deze halve eeuw beter wil leren kennen doet er goed aan er vanuit Wauters' perspectief opnieuw naar te kijken. Hij leert veel nieuws zien en ouds begrijpen. Wauters kent het onderwerp ook in zijn internationale vertakkingen zo voortreffelijk en hij heeft zoveel gevoel voor nuance en betrekkelijkheid dat zijn lezer geneigd is zijn oordelen en interpretaties ernstig te overwegen. Maar de recensent heeft het er moeilijk mee. Hij zou er een essay over moeten schrijven, niet een aankondiging die noodzakelijkerwijs tot een paar honderd woorden beperkt blijft.

E. H. Kossmann

J. C. H. Blom, C. J. Misset, ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Hollandse historische reeks III; Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985, 278 blz., f45,-, ISBN 90 6707 081 5).

Deze bundel, een tussentijdse publikatie van een aantal deelresultaten, bevat zeven verzuilingsstudies over evenveel Hollandse gemeenten, ingeleid door de licht gewijzigde herdruk van Bloms onderzoeksprogramma uit 1981. In het woord vooraf geven de samenstellers de beperkingen van de opzet aan: hun pretentie reikt niet verder dan het bijebrengen van 'willekeurige aspecten van verzuiling in willekeurige Hollandse gemeenten' (8). Aan de keuze van de gemeenten liggen dus geen representativiteitsoverwegingen ten grondslag. De afzonderlijke bijdragen zijn ook onderling niet op elkaar afgestemd. De samenstellers schrijven dat aan de auteurs een grote vrijheid is geboden, omdat een systematische behandeling van alle in de inleiding gestelde onderzoeksvragen in dit stadium niet te realiseren is. De bijdragen verschillen daarom sterk van elkaar, zowel in de bepaling van de theoretische uitgangspunten, als in de afbakening van de onderzoeksvelden. Dat de bundel 'hier en daar wellicht een wat heterogeen karakter' (9) heeft gekregen, achten Blom en mevrouw Misset geen bezwaar, en bovendien, zo stellen zij, zijn de studies op zichzelf al de moeite waard.

De zeven gemeenten, die in de bundel onderzocht worden zijn: Den Haag (P. R. D. Stokvis), Delft (R. van der Laarse), Zaandam (F. M. Galesloot), Schiedam (J. J. van der Horst), Hoom (J. J. M. Leenders), Diemen (A. M. van Amsterdam) en tenslotte 's-Heerenland (C. Bevaart), een pseudoniem voor een klein Hollands dorp. Ik beschik helaas niet over voldoende ruimte om hier op alle zeven studies uitvoerig in te gaan en beperk mij daarom tot een viertal gemeenten: Den Haag, Hoorn, Delft en de gemeente met het pseudoniem 's-Heerenland.

De sociaal-economisch historicus Stokvis beschrijft het ontstaan van de confessionele verzuiling in Den Haag gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Hij hanteert daarbij verschillende verklaringen. Het defensiemotief is zichtbaar in zijn stelling dat de confessionele verzuiling werd ingegeven vanuit de wil 'om de geest der eeuw en het spook der revolutie te bedwingen' (63). Anderzijds speelde bij de katholieken (circa een derde van de Haagse bevolking) ook de emancipatiedrang blijkbaar een belangrijke rol. Het antipapisme leefde sterk in Den Haag, getuige de oprichting van een aantal anti-katholieke verenigingen, die het protestantse karakter van de natie moesten beschermen tegen de 'paapse opmars' sinds het herstel van de hiërarchie in 1853. In de jaren zeventig vonden Haagse protestanten en katholieken elkaar echter in hun gemeenschappelijke strijd tegen het links-liberalisme en het in Den Haag al vroeg ontwikkelde socialisme. Alhoewel de auteur in zijn inleiding zegt de rol van de politieke partijen buiten beschouwing te willen laten, veroorlooft hij zich dienaangaande wel een concluderende opmerking: de vorming van politieke partijen heeft, aldus Stokvis, hoogstens een katalyserende en coördinerende werking gehad en zeker niet aan de wortel van de verzuiling gelegen. In het voorafgaande geeft de auteur echter weinig systematisch betoog in deze richting.

In het artikel over Hoorn concentreert Leenders zich op de katholieke verzuiling in de periode 1905-1911. Zijn goed opgebouwde bijdrage bevat een fraai portret van een lokale verzuilingsleider, de Hoornse kapelaan Van Kelckhoven, een sociaal-conservatieve representant van de katholieke kleine burgerij. Ook de Haarlemse bisschop Callier, vaak als een conservatief geschetst, komt in dit verhaal ter sprake. De auteur doet een poging hem te 'rehabiliteren' door een relatie te leggen tussen Calliers beleid en de specifieke diasporaproblematiek in het Haarlemse bisdom. Leenders gaat ook in op de tegenkrachten in het Hoornse verzuilingsproces, maar hij verzeilt hierbij in de anekdotische sfeer (een winkelier, die weigert 'katholiek' te biljarten).

C. Bevaart is de enige antropoloog in dit gezelschap van historici. Zijn onderzoek is gedeeltelijk gebaseerd op vraaggesprekken met oude bewoners. De auteur legt veel nadruk op de machtsaspecten van het protestants-christelijke verzuilingsproces in 's-Heerenland, alsook op de sociale stratificatie van de gereformeerden en de hervormden. Volgens Bevaart droeg de verzuiling een tweeledig karakter. Het element van lijdelijkheid is, aldus de auteur, zichtbaar in de scherpe sociale controle binnen de gereformeerde wereld; die controle beperkte zich niet tot de strikt sacrale sfeer, maar strekte zich ook over het privé-leven uit. De gereformeerde strijd voor het kermisverbod in 's-Heerenland geeft hij hiervan als voorbeeld. Het andere element is dat van emancipatie. De emancipatoire werking van de verzuiling ziet hij in de geleidelijke opname van landarbeiders in de gereformeerde kerkleiding, waardoor deze elite een meer gedifferentieerde samenstelling kreeg. Deze mobiliteit was het gevolg van de scholing en vorming, die diezelfde landarbeiders in organisaties als Patrimonium en de later opgerichte Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond gekregen hadden.

Tenslotte de studie van Van der Laarse over katholiek Delft. Het is mijns inziens het beste verhaal uit de bundel. De auteur beschrijft de katholieke verzuiling in Delft in het licht van de strijd om de politieke macht tussen patricische leken (met name de prominente brouwers- en brandersfamilie Van Berckel) en de clerus. Zo was de verzuiling niet het gevolg van een beschermings- of emancipatiestrategie, maar 'de uitkomst van een langdurige en intensieve concurrentiestrijd tussen de verschillende katholieke elites die

elk voor zich trachten de hegemonie over de gelovigen te vestigen' (70). De strijd brandde los na 1853, toen de alliantie met de liberalen het herstel van hiërarchie had gebracht. Voor de geestelijkheid kwam het vanaf dit moment erop aan de kerk te zuiveren van lekeninvloeden en een centraal gezag te vestigen. Daarbij stuitte de clerus op de leken-'heren', de traditionele machtshebbers en de eigenlijke dragers van het papothorbeckianisme. De verdienste van dit artikel ligt onder meer hierin dat de auteur ingaat op een belangrijk, maar nog altijd duister vraagstuk: het hoe en waarom van de politieke verrechtiging onder de katholieken tijdens de jaren zestig van de vorige eeuw. De machtsstrijd tussen de oude lekenelite en de nieuwe cléricale elite wordt goed beschreven door Van der Laarse, maar er blijven natuurlijk nog veel vragen onbeantwoord. Zoals die naar de representativiteit — een vraag die overigens voor de gehele bundel geldt — van de Delftse ontwikkeling. Was Delft immers niet tegen het einde van de achttiende eeuw 'een particularistisch eiland, dat vrijwel op eigen houtje geregeerd werd door enkele voornamelijk leken' (73)? Het weerhoudt Van der Laarse er in ieder geval niet van naar het nationale niveau toe te generaliseren door de verzuiling voor te stellen, niet als 'de kwantitatieve groei en uitbouw van het katholieke organisatie'wezen', maar als 'een ingrijpende machtsverschuiving binnen de eigen gelederen' (101). De vraag is evenwel of die strijd tussen clerus en leken overal in Nederland even hevig als in Delft is geweest.

Problematisch is ook de constatering van de auteur dat rond 1870 in Delft de basis voor de katholieke verzuiling reeds gelegd is, dat wil zeggen voordat de door de industrialisatie bewerkte sociale problematiek reële betekenis kreeg. De continuïteit tussen de ontwikkelingen in de jaren zestig en de organisatie'boom' van de jaren negentig is discutabel. Het vroege moment waarop Van der Laarse de katholieke verzuiling in Delft laat beginnen roept bovendien vragen naar zijn nergens geëxpliciteerde verzuilingsconcept op.

Resumerend: *'Broeders sluit U aan'* is een interessante kaleidoscoop van lokaal verzuilingsonderzoek, maar degene die deze heterogene onderzoeksresultaten tot een synthese moet omsmeden, valt niet te benijden.

H. Righart

K. E. Sluiterman, *Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-1865 en 1925-1934* (Dissertatie Tilburg 1984, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LVIII; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1984, xxxvii + 319 blz., f45,-, ISBN 90 70641 07 0).

Dit Tilburgs proefschrift verscheen tevens als deel LVIII in de reeks 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland'. Hoewel twee van de vijf besproken sigarenfabrieken buiten Noord-Brabant lagen, met name in de stad Utrecht en in Veenendaal, is de verschijning in genoemde reeks te rechtvaardigen en zijn wij in ieder geval verzekerd van een uiterlijk welverzorgd boek. Het doet daarmee recht aan de inhoud van dit werk. Deze studie van mevrouw Sluiterman bezit een goede probleemstelling, is overzichtelijk opgezet, helder geschreven en mondt uit in stevige conclusies. Wie hierna wil schrijven over historische aspecten van het ondernemersgedrag in een andere bedrijfstak dan de sigarenindustrie, doet goed dit werk vooraf te raadplegen voor de opzet en mogelijkheden tot vergelijking. Alleen zo kunnen wij geleidelijk dieper doordringen in de ontwikkeling van het ondernemersgedrag in Nederland vanaf omstreeks 1850.